

Professor Aadu Must *in memoriam*

Priit Pirsko*

A rhiivinduse professor, ajaloolane, poliitik. Just nende määratlustega saab kokku võtta Aadu Musta maise teekonna, kusjuures söandan pakkuda, et ta oleks enesetunnetuslikult kasutanud sama järjekorda. Nii poliitilises debatis kui ka ajalooalastes kirjutistes kumab ikka ja jälle läbi tema arhiivinduslik taust. Seda ei püüdnud ta kunagi varjata. Vastupidi, sellest tõukus enamik tema käsitusi ja pürgimusi.

Aadu Musta eluloost, tema põlvnemisest, haridusteest ja väga eripalgelistest ettevõtmistest on kirjutatud suhteliselt hiljuti,¹ sestap pole siin mõtet kõike seda üle korrata. Pigem üritan jõuda teatud üldistusteni, mis iseloomustavad teda mainitud kolmes rollis, aga esma-

joones arhiivinduses. Arusaadavalt on tegemist üsna subjektiivsete hinnangutega, mida ajalooteaduse ja poliitilise tegevuse osas paljud teised oskavad täiendada ja täpsustada. Võib-olla kunagi tulevikus loeme lähemalt ka professori enda arvamusi kogetud olukordade ja kohatud inimeste kohta, kui tema pikki aastaid salakirjas peetud päevaraamat ilmavalgust peaks nägema.

1993. aastal loodud arhiivinduse õppetooli rajajana oli professor Must taasiseseisvunud Eesti arhivaaride esimese põlvkonna õpetaja. Algselt õppetooli hoidjana, 1997. aastast juba korralise professorina arendas ta siinse ülikooli arhiivindust eelkõige kui teadust ajaloo allikatest ja ajaloolistest institutsioonidest. Tõsi, juba varem, 1980. aastatel õpetas Aadu Must mitmeid seonduvaid teemasid. Tema kaasasündinud jutusoon ja hiilgav detailimälu muutsid nii mõnegi seminari nauditavaks etenduseks. Minul oli rõõm tema käe all õppida paleograafiat, täpsemalt 17.–19. sajandi gooti kirjaviisi lugemise ja kirjutamise oskust. Muljetavaldava kiiruse ja puhta kalligraafiaga saksakeelseid kihelkonnanimedid tahvlile visates rääkis ta kord õpetlikke, kord iroonilisi lugusid arhiivis leiduvast ja leitavast – kui uurijal jagub selleks teadmisi ja oskusi. Tema tõi käibele termini *arhiivihеuristika*, mille all pidas silmas pimedale õnnele vastanduvat uurija-taipu – suulisel traditsioonil, omaaegsete fondikorraldajate loogika tabamisel ja kogemustel põhinevat kunsti leida vajalikud arhivaalid üles fondidest, kus nad provenientsiprintsiibi järgi ei peaks olema.² Huvitav on siinjuures lisada, et juba 1990. aastate algul taipas Aadu Must, et moodne arhiivindus vajab enam kui ainult hea nina. Ta sai ühena esimestest aru, et arhiivindus – see on elektroonilised infosüsteemid.³ Aadu Musta saab seejuures esile tõsta kui Eesti ühe esimese (kui mitte kõige esimese) ajaloo- ja arhiivialase elektroonilise publikatsiooni autorit. Ta

* Priit Pirsko (1964), MA, Rahvusarhiiv, riigiarhivaar, priit.pirsko@ra.ee

¹ T. Rosenberg, P. Pirsko. Ajaloolane ja arhiivinduse professor Aadu Must – 65. – Ajalooline Ajakiri 2016, nr 2 (156), lk 155–167; K. Taal. Aadu Musta tööde valikbibliograafia. – Ajalooline Ajakiri 2016, nr 2 (156), lk 169–184.

² A. Must. Arhiivinduse õpetamise võimalikkusest Eesti Vabariigis. – Kleio 1996, nr 3, lk 54.

³ Samas, lk 52.

oli kodumaise onomastika alusepanija ja tema CD-ROM-il ilmunud andmebaas-monograafiat eestlaste perekonnanimedest pean teedrajavaks.⁴

Arhiivinduse kui eriala arendamine ja kujundamine ülikoolis toimus rööbiti siinse arhiivisüsteemi desovetiseerimisega. 20. sajandi viimane kümnend oli aeg, mil debateeriti arhiiviseaduse, õigemini seaduse eelnõu üle. Tõllal sündis õige mitu erinevat eelnõu, kusjuures vähemalt paaril korral oli autorite seas ka Aadu Must. Arvamuse andjana oli ta aga juures alati. Mõistetavalt tõukusid 1990. aastate algul arhiiviameti kokku seatud eelnõud osalt ka nn leninlikest printsiipidest (nt *riiklik arhiivifond*) ning nende kriitikast kasvas järk-järgult uus mõistmine arhiivi rollist sellises ühiskonnas, mis ei ole enam totalitaarne.

1998. aastal lõpuks jõustunud arhiiviseaduse üks põhiautoritest oli loomulikult professor Must. Uue õigusakti alusideed lähtusid tema arusaamadest selle kohta, millised on arhiivi ülesanded demokraatlikus ühiskonnas. Mõneski mõttes sarnanes toonane olukord 1920. aastatega – mõlemal kümnendil tegeldi arhiivinduse ülesehitamisega akadeemilises ja demokraatlikus vaimus. Vabadussõja järgselt loodi professor Arno Rafael Cederbergi eestvedamisel sinne riiklik arhiivindus, laulva revolutsiooni järgselt suunas normaalsuse taasloomist arhiivides suuresti professor Aadu Must. Ilmselt sümptatiseeris talle Eesti esimene arhiiviseadus (1935),⁵ ta pidas väga oluliseks arhiivinõukogu rolli arhiivinduse nõustamisel ja päritolupõhimõttest kinnihoidmist. Seega võime teda pidada arhiivinduse järjepidevuse kandjaks siinses õigusruumis.

Aadu Must rõhutas arhiivinduse autonoomsuse olulisust, eriti teabe väärtuse hindamisel. Arhiiv olgu päevapoliitikast eemal, apoliitiline, oli tema väga õige seisukoht. Teisalt toonitas ta alati, et arhiiv ei ole ega tohigi olla pelgalt kultuuri- või teadusilming. Sageli kasutas ta arhiivi kui *riigi atribuudi* mõistet, rõhutades ajaloo uurimise kõrval sama olulisena arhivaalide tähtsust kodanike õiguste ja kohustuste tagamisel. „Demokraatlikus riigis on arhiiv riigi atribuut ja rahvuslik dokumentaalne mälu, järjepidevuse garantii [– – –] Riigile on arhiiv sama, mis lennukile must kast.“⁶ Tõepoolest, värvilised ja meelde jäävad võrdlused argumenteerimisel olid talle väga iseloomulikud, aidates sõnumil kohale jõuda: „Ühiskonnas, kus arhiivid lünklikud, peavad auke täitma lõputud kohtuvaidlused ja advokaatide sõnaosavus. Lihtsat tõde, et riigis, kus arhiivid korras, on juriste ja nende abi oluliselt vähem vaja, ei teata.“⁷

Pruukides arhiiviteooria märksõnu, võib Aadu Musta liigitada *totaalse arhiivi* pooldajate sekka. Ta ei väsinud kordamast, et arhiivi ülesandeks on tagada kogu ühiskonda peegeldava ainese kogumine ja säilitamine, hõlmates nii avaliku kui ka erasektori toimel loodud teabe.⁸

Niisiis, meie arhiivinduse tänase eduloo taga on ilmselt Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetool ja selle esimene korraline professor. Aadu Must oli arhivaari kutsetunnistuse süsteemi üks loojaist ja kutseeksami komisjoni esimees, arhiivinõukogu liige enam kui 20 aastat, teaduspõhise onomastika ja genealoogia⁹ alusepanija, Rahvusarhiivi suur sõber ja toetaja. Kõige selle kõrval oli ta kindlasti Eestit ja eestlasi kajastava arhiivianese kõige pühendumum uurija ja publitseerija 20. sajandi viimastel ja 21. sajandi esimestel kümnenditel. Oma viimases meediale antud intervjuus, mis paraku ilmus postuumselt, mainib ta, et on teadlasena jõudnud väisata ühtekokku 54 arhiivi nii idas kui läänes.¹⁰

Siit jõuamegi tõdemuseni, et arhiivindust ja ajalugu Aadu Musta puhul lahus vaadelda ei saa. Kardetavasti ei ole mina kõige pädevam kirjeldama professor Musta panust eesti

⁴ Onomastika (I versioon 1995). – Rahvusarhiivi virtuaalne uurimissaal VAU: <https://www.ra.ee/apps/onomastika/>. Vt selle kohta ka T. Rosenberg, P. Pirsko. Ajaloolane ja arhiivinduse professor Aadu Must – 65, lk 159–160.

⁵ Arhiivinduse käsiraamat II. – Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1936, lk 214–226.

⁶ A. Must. Vajame professionaalset, terviklikku ja sõltumatut arhiivisüsteemi. – Postimees, 22.07.1996.

⁷ A. Must. Arhiivinduse õpetamise võimalikkusest Eesti Vabariigis, lk 51–52.

⁸ Tihti kasutas ta selle teema raames terminit arhiivisund. Vt ka: T. Rosenberg, P. Pirsko. Ajaloolane ja arhiivinduse professor Aadu Must – 65, lk 165.

⁹ A. Must. Eestlaste perekonnanime allikad. Tartu: Kleio, 2000; A. Must. Perekonnanime uurija käsiraamat. Tallinn: Hea Lugu, 2015.

¹⁰ Viimane intervjuu. Aadu Must: Tartu ajalugu on rikas, võimas, särav. – Postimees, 26.07.2023.

ajalooteadusesse, kuid ühte saab küll kindlalt väita – tema teemadering oli avar, sama avar kui arhiivimaailm, kus ta seikles.

Lisaks siin juba nimetatud allikaõpetuslikele kirjatöödele käsitles Aadu Must veel nõukogude repressioone,¹¹ baltisakslaste tegevusest johtuvaid teemasid,¹² Pärnumaa asustus- ja sotsiaaaljalugu,¹³ Tartu ja eriti Tartu Ülikooli möödanikku, kartograafiaga seonduvat, sattudes aeg-ajalt ka mõne eesti poliitilise figuuri jälgedele 20. sajandi algupoolel.

Arhiiviallikatele suuresti toetuvate ajalookäsitlusteni võib õigupoolest jõuda kahtmoodi. Üheks viisiks on lähenemine teemapüstituse kaudu – mõistes mingisuguse minevikuilmingu probleemset senistes lähenemistes, saab sukelduda arhiividesse ja arhivaalidesse, otsimaks selle konkreetse teema kohta senitundmatut. Teine võimalus on püüda arhiivides hõlmata ainst võimalikult laias vaates, sattudes niimoodi mitmetele erinevatele teemadele neisse seejärel süvenedes ja neid avades. Aadu Must oli just sellist tüüpi uurija. Niisugust lähenemist võimaldas mõistagi tema lai akadeemiline eruditsioon, millele lisandus kustumatu kirg uute või unustatud seikade otsimise ja avastamise vastu. Niisiis, vähemalt viimase 20–25 aasta vältel oli tema fookuses kõik, mis seonduv Eesti ja eestlastega välisarhiivides, eelkõige endise Vene impeeriumi arhiivides.¹⁴ Tema viimane hiigeltöö, ca 800-leheküljeline monograafia „Estica Venemaa arhiivides“ ilmub Rahvusarhiivi ja Tartu Ülikooli koostöös paraku nüüd postuumselt.

Ühiskonna kujundamise õnneks ja enamasti teadustöö arvelt on mitmed akadeemilised inimesed suundunud Eesti poliitikasse. Nii ka Aadu Must. 1980. aastate lõpust alates ja küllap oma keskkooliaegse pinginaabri õhutusel sööstis ta laulva revolutsiooni laineisse, osaledes nii Eestimaa Rahvarinde kui ka Eesti Kongressi tegevuses. Minu mäletamist mööda tegi ta seda täie kirega, nii nagu peaaegu kõike oma elus. Ta täitis sel perioodil mitmeid ülesandeid, millest inspireerivaim ja ta järgnevat elu paljuski mõjutanud ettevõtmine oli Eesti saatkonna avamise ettevalmistamine 1991. aastal Stockholmis. Ma arvan, et sel pöördelisel ajal kannustas teda nii nagu paljusid teisigi eelkõige soov Eesti vabanemisele kaasa aidata ning vaba ühiskond üles ehitada. Vaevalt mõtles ta 35-aastase poliitilise karjääri peale, mis tema elu teist poolt kõige muu kõrval sisustas. Algul oli tema poliitilises aktiivsuses ka mängulusti või just temale omast peenetundelist irooniat, kui ta aastatel 1992–1994 tegutses sõltumatute kuningriiklaste parlamendifraktsiooni nõunikuna. Liitunud 1996. aastal Keskerakonnaga, sai temast professionaalne poliitik, keda endine peaminister Jüri Ratas nimetas oma järelehüüdes erakonna vapiloomaks.¹⁵ Riigikogu nelja koosseisu liikmena ja kultuurikomisjoni esimehena, Balti Assamblee presidendina ning Tartu linnavolikogu kauaaegse esimehena oli ta Eesti poliitika suurkuju. Ometi, ma jään kangekaelselt selle juurde, et veelgi enam ja kõigepealt oli Aadu Must arhiivinduse professor.

Minul oli au tunda Aadut ka isiklikus plaanis, algul õpilase, siis kolleegi ja sõbrana. Arvan, et ta oli erakordne inimene, keda kannustas pöörane tung uute või unustatud teadmiste järele ja soov muuta Eesti paremaks. Enthusiasm ja optimism ei jätnud teda kunagi maha ja võib-olla just see uskumatu seesmine hoog tegi temast rööprähklemise suurmeistri. Aadu oli suurepärase suhtleja ja tema informeeritus oli fenomenaalne. Samas tegutses ta niivõrd laias amplituudas, et kõik tema tööd ja toimetamised ei leidnud kõigi mõistmist. Aga ta ei eeldanudki seda, tal oli oma tee käia ja kui ta poleks seda teed tallanud, oleks maailm kehvem paik elamiseks. Ja lõpuks kõige olulisemana: Aadu võis eksida nagu me kõik, aga temas polnud kurjust, ta oli väga soe inimene.

Head teed, Aadu, teispoolse arhiivid ootavad avastamist.

¹¹ Nt A. Must. Venemaa eestlased ja suur terror. Elektrooniliste allikapublikatsioonide andmete kriitiline analüüs. – Ajalooline Ajakiri 2002, nr 3, lk 47–83; A. Must. Küüditatud eestlaste ajalugu Tomski arhiivis. – Ajalooline Ajakiri 2000, nr 4, lk 55–86.

¹² Nt A. Must. Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.

¹³ Nt A. Must. Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline vabrik 1833–1983. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.

¹⁴ Nt A. Must. Siber ja Eesti. Jalaraua kolin. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012.

¹⁵ Suri Aadu Must. „Keskerakonna vapiloom parimas mõttes“. – Õhtuleht, 20.07.2023.